

DE SOCIALE FUNCTIE VAN AGONISME? OVER DE DELIBERATIEVE BETEKENIS VAN POLITIEKE PARTIJEN¹

Ronald Tinnevelt²

"This portion of the Assembly would also be the appropriate organ of a great social function, for which there is no provision in any existing democracy, but which in no government can remain permanently unfulfilled without condemning that government to infallible degeneracy and decay. This may be called the function of antagonism."
(Mill, 1977: 458)

Abstract – This paper addresses the question which meaning and value deliberative democrats can and should attach to political parties and party competition. Although most deliberative democrats have largely neglected the important intermediary role that political parties play within modern democratic societies, it is possible to reconstruct the general outline of a deliberative democratic theory of political parties on the basis of the writings of Jürgen Habermas, Bernard Manin, and Thomas Christiano. Starting from John Stuart Mill's notion of the social function of antagonism this paper distinguishes three important functions of the system of party competition (epistemic, transformative, and constructivist) and five different roles of political parties (motivating, filtering, moral, exemplary, and educating). The paper ends with a few suggestions for further research.

Inleiding

Moderne democratie is voor ons bijna vanzelfsprekend indirecte democratie. Het gaat om een parlementair stelsel waarin het volk – of in ieder geval de getalsmatige meerderheid daarvan – zichzelf *middels* representatieve instituties de wet geeft. Ondanks deze neiging om democratie en representatie als twee-eenheid te zien, hebben echter niet alle bemiddelende instanties een goede naam. Binnen de praktijk en theorie nemen vooral politieke partijen een ambigue plaats in (Van Biezen, 2010). Zo wordt het bestaan van politieke partijen in de samenleving weliswaar als bijna onvermijdelijk gezien, maar dit neemt niet weg dat hun wenselijkheid en maatschappelijke inbedding vaak ter discussie staan. De overheid, op haar beurt, lijkt wel groot belang te hechten aan het bestaan en de juiste werking van partijen. De veroordeling van de Centruumpartij '86 wegens het aanzetten tot discriminatie en de uitspraak van de Hoge Raad over de kandidaatstelling van vrouwen bij de Staatkundig Gereformeerde Partij vormen hier

¹ Met dank aan Peter Bal en Wim Weymans voor commentaar op een eerdere versie.

² Ronald Tinnevelt is universitair hoofddocent rechtsfilosofie aan de Radboud Universiteit Nijmegen en leidt het NWO Vidi-project 'Cosmopolitanism in an age of interconnected threats and challenges'. Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Radboud Universiteit Nijmegen, Postbus 9049, 6500 KK NIJMEGEN, Nederland, r.tinnevelt@jur.ru.nl

interessante voorbeelden van. Toch heeft dit belang zich, vreemd genoeg, niet vertaald naar een grondwettelijke erkenning of benoeming van partijen (Elzinga, 1982: 51).

Het verhaal binnen de politieke filosofie verschilt hier niet veel van. De algemene toon is er een van terughoudendheid, scepticisme en kritiek. Tot op zekere hoogte is dat begrijpelijk. Het woord ‘partij’ is immers afgeleid van de Latijnse woorden ‘partire’ en ‘pars’. Partij heeft daardoor niet alleen de betekenis van ‘gedeelte’ of ‘onderdeel van een geheel’, maar ook die van ‘scheiden’ en ‘verdelen’. Politieke partijen kiezen kant, ze zijn partijdig en ‘verdelen’ de samenleving. Het zijn groepen die een bijzonder belang voor ogen hebben en daarmee een gevaar vormen voor het democratische streven naar een algemeen belang (Sartori, 1976: 3-4).

Bij die filosofen waar we dan wel een positieve waardering van partijen vinden – zoals bij Burke, Mill of Kelsen – gaat het meestal om een zijdelingse interesse, niet de eigenlijke inzet van hun onderzoek. Dit maakt dat een zelfstandige analyse van de functie en plaats van partijen in een representatieve democratie ontbreekt. De politieke partij is nog steeds het ‘stiefkind’ van de filosofie (Ankersmit, 1997: 279).

Desondanks zijn er goede redenen waarom het belangrijk is om als politiek filosoof over partijen na te denken. De belangrijkste heeft te maken met de plaats die partijen innemen in de relatie tussen staat en burger. Partijen plaatsen zich immers *tussen* particulier en algemeen belang, samenleving en politiek, en parlement en regering (Berns, Cobben en Van Erp, 1994: 2-3) en lijken een zekere autonomie te genieten. Hiermee positioneren zij zich in het hart van de politieke theorie en wordt het noodzakelijk dit ‘tussen’ nader te onderzoeken.

Onderzoek naar de bemiddelende rol van politieke partijen is dus noodzakelijk. In dit artikel willen we een bijdrage aan deze analyse leveren door de plaats van partijen in het relatief recente model van deliberatieve democratie van filosofen als Habermas, Benhabib, Cohen en Gutmann en Thompson centraal te stellen.³ Het gaat ons dus niet primair om de algemene vraag of we politieke partijen en representatieve democratie met elkaar kunnen verzoenen, maar welk belang deliberatieve democraten aan politieke partijen moeten en kunnen hechten. De reden voor deze inperking is simpel. Deliberatieve democraten hebben zich weliswaar – hoe minimaal ook – over de bemiddelende rol van partijen gebogen, maar ze hebben deze analyse nooit echt uitgewerkt. Vandaar dat verder onderzoek nodig is.

We beginnen met een korte schets van de kernpunten van het deliberatieve model (§1) en de voornaamste redenen waarom deliberatief democraten nooit echt een analyse van politieke partijen hebben gegeven (§2). Vervolgens kijken we of de traditionele argumenten om voor partijen te pleiten ons iets kunnen leren over het standpunt van deliberatief democraten (§3) en schetsen we de taken van partijen en de functies van het systeem van partijcompetitie (§4). We sluiten af met een schets van de problemen die nog nader onderzocht moeten worden (§5).

³ Het woord ‘deliberatieve democratie’ werd pas in het begin van de jaren tachtig voor het eerst gebruikt.

1. De kernpunten van het deliberatieve model

Welk belang moeten deliberatief democraten nu aan partijen hechten? Deze vraag kunnen we alleen beantwoorden als we eerst weten wat de centrale uitgangspunten van het model zijn. De kern van het deliberatieve model bestaat – zoals al uit de naam blijkt – uit een bepaalde notie van publieke deliberatie. Net zoals liberalen stellen deliberatief democraten dat niet macht wetten legitiem maakt, maar de instemming van de burgers die hieraan onderworpen zijn. Veel sterker dan liberalen benadrukken zij echter het belang van een vrije uitwisseling van redelijke argumenten voor het legitimeitsvraagstuk. Wetten en beleid zijn enkel dan rationeel en legitiem wanneer de politieke en juridische instellingen van een democratische samenleving zodanig zijn ingericht dat wat ons allen aangaat ook het resultaat is van een rationeel en eerlijk besluitvormingsproces waaraan iedereen op vrije en gelijke wijze kan deelnemen (Benhabib, 1996: 69). In de kern vormt het deliberatieve model dus een ideaal van politieke autonomie.

Het hart van het deliberatieve model van democratie wordt echter niet alleen gevormd door het redelijke, publieke en inclusieve karakter van politieke processen. Deliberatief democraten benadrukken daarnaast ook dat het debat drie belangrijke functies heeft: een *epistemische*, *transformatieve* en *construerende*. De eerste functie van publieke deliberatie ligt voor de hand. Wanneer we in het politieke proces van menings- en wilsvorming aangezet worden om naar redenen te zoeken die ook voor anderen aanvaardbaar zijn, komen we wellicht ook tot betere beslissingen omtrent de juiste ordening van onze samenleving. De tweede functie hangt hier nauw mee samen. Wanneer we leren om onze waarden, belangen en overtuigingen van op een kritische afstand te bekijken en publiekelijk te verdedigen, krijgen we er niet alleen beter zicht op maar zullen we tevens merken dat deze door deelname aan het proces kunnen veranderen. De laatste functie, ten slotte, gaat nog een stap verder door te stellen dat publieke deliberatie meningen en belangen ook kan construeren⁴ (Geenens en Tinnevelt, 2007: 37-39).

Maar hoe geven we nu aan dit kritische proces van democratische politieke zelfbepaling vorm? Habermas geeft hiervan een aantal concrete voorbeelden: op basis van discussies in de publieke sfeer, lidmaatschap van politieke partijen, deelname aan algemene verkiezingen, aan de besluitvorming van het parlement etc. (Habermas, 1994: 170). Wat deze voorbeelden tonen, is dat politieke menings- en wilsvorming binnen twee verschillende sferen kan plaatsvinden. Aan de ene kant binnen de spontane communicatiestromen van een niet op besluitvorming gerichte – en daardoor niet georganiseerde – *politieke openbaarheid* (Habermas, 1994: 430). In navolging van Fraser (1992), noemt Habermas deze sfeer de zwakke publieke sfeer. Aan de andere kant binnen de institutioneel gestructureerde processen van het *formele politieke systeem*. Hieronder vallen de formele democratische menings- en wilsvorming (parlement, politieke verkiezingen, partijconcurrentie etc.), de verschillende instellingen van de bestuurlijke macht (waaronder de regering) en de rechterlijke macht. Kenmerkend voor deze organen is dat ze een formele beslissingsbevoegdheid hebben en dat hun functioneren sterk georganiseerd is. Vandaar dat Fraser en Habermas het hier over de sterke publieke sfeer hebben.

Beide sferen vervullen binnen Habermas' tweesporenmodel van democratie een andere functie. Hij gebruikt het onderscheid tussen de contexten van *ontdekking* en *rechtvaar-*

⁴ Ik kom hier in de volgende paragraaf nog op terug. Hieronder maak ik gebruik van Tinnevelt (2010).

diging om dit duidelijk te maken. Omdat het proces van deliberatie in de zwakke publieke sfeer niet direct gekoppeld is aan besluitvorming, kan deze zich relatief spontaan ontwikkelen en is de communicatie in principe onbegrensd. Vanwege dit ongeorganiseerde en ongestructureerde karakter is de zwakke publieke sfeer beter dan de sterke publieke sfeer in staat om maatschappelijke problemen waar te nemen en te identificeren, en om behoeften en belangen op een ongedwongen wijze te articuleren. Het open karakter brengt daardoor een grotere sensibiliteit met zich mee. Omdat parlement en regering daarentegen beslissingen nemen en problemen oplossen, vormt de sterke sfeer primair een sfeer van rechtvaardiging. De dubbele rol van de burger – als subject en auteur van de wet – brengt immers met zich mee dat uitgevaardigde wetten op basis van goede redenen gerechtvaardigd kunnen worden. Regering en parlement moeten kunnen aangeven waarom bepaalde problemen aangepakt worden en anderen niet, waarom voor bepaalde oplossingen is gekozen en niet voor anderen (Habermas, 1994: 373-374, 460). Een laatste kenmerk van het deliberatieve model, is dat juist het samenspel tussen beide sferen van cruciaal belang is voor de legitimiteit van politieke machtsuitoefening. Habermas spreekt hier over de circulatie van macht. Macht ontstaat binnen de politieke openbaarheid, wordt gefilterd door de democratische procedures van het politieke systeem en via de formele beslissingen van de politieke wetgever vastgelegd in wetten en regels. Op deze manier krijgt de bestuurlijke macht de nodige legitimatie om op de naleving van wetten en regels toe te zien. Omgekeerd garandeert administratieve macht dat burgers ook feitelijk van hun politieke vrijheid gebruik kunnen maken en kritische stelling kunnen innemen tegenover de legitimiteit van wetten en beleid.

2. Vanwaar de relatieve stilte?

De cruciale vraag is nu welke rol politieke partijen in dit verhaal spelen. Als we weten dat partijen met één voet in de samenleving staan en met de andere in het politieke systeem, dan lijken we met het voorgaande al een stukje verder te komen met het uitdiepen van hun functie. Habermas geeft dit zelf ook wanneer hij schrijft dat de activiteiten van partijen in combinatie met het kiesrecht van de burger zorgen voor een koppeling van het formele politieke systeem met de politieke openbaarheid (1994: 445).⁵ Maar hoe krijgt deze bemiddelende rol precies vorm en hoe bewaren partijen het midden tussen ‘ontdekking’ en ‘rechtvaardiging’?⁶

Een eerste aanknopingspunt voor de beantwoording van deze vraag kunnen we misschien vinden wanneer we een stap terugdoen en nagaan waarom de meeste deliberatief democraten – denk aan Fishkin, Benhabib, Nino, Gutmann en Thompson – eigenlijk weinig tot niets over de rol van politieke partijen zeggen. Welke redenen hebben ze voor het veronachtzamen van de plaats van deze bemiddelende organen in het politieke landschap?⁷

⁵ Habermas is op dit punt echter vrij ambigu omdat hij partijcompetitie en politieke verkiezingen een paar pagina's eerder omschreven heeft als behorend tot de kern van het politieke systeem. Benhabib, daarentegen, lijkt politieke partijen tot de sterke publieke sfeer te rekenen. (2002: 21)

⁶ Een andere vraag is hoe we enerzijds voorkomen dat partijen opgaan in de staat of zich anderzijds louter nog als middenveldorganisatie profileren. Op deze vraag ga ik hier niet in.

⁷ Vgl. in dit geval Johnson (2006).

Als we naar de traditionele redenen kijken waarom filosofen kritisch tegenover partijen en partijgeest staan, dan lijken deliberatief democraten niet direct binnen dit stramien te vallen. Waarom dit zo is, wordt duidelijk wanneer we de twee tradities van ‘antiparty-ism’ bekijken die Rosenblum in haar boek onderscheidt. Volgens voorstanders van de eerste traditie vormen politieke groepen – of het daarbij nu om politieke partijen gaat of niet – een bedreiging voor de politieke orde omdat ze tot partijdigheid en oppositie leiden. Iedere vorm van pluralisme stelt het ‘deel’ immers tegenover het ‘geheel’ en leidt daarmee tot verdeeldheid. Vanwege deze nadruk op de eenheid en integriteit van het politieke lichaam spreekt Rosenblum van *holisme* (2008: 25-27).

Rousseau is zonder twijfel de beruchtste representant van deze traditie. Zijn opvatting van de algemene wil weerspiegelt dit duidelijk. Zo schrijft hij in boek 4 van *Du contract social* (1762) de volgende bekende zin: “*Zolang verschillende mensen tezamen zich beschouwen als één enkel lichaam, hebben zij slechts één enkele wil, die betrekking heeft op het gemeenschappelijk voortbestaan en het algemeen welzijn*” (1995: 135). Deze algemene wil is volgens Rousseau weliswaar onvernietigbaar en ondeelbaar, maar kan wel aangetast worden door het bestaan en organiseren van bijzondere belangen. In dat geval is “*de algemene wil (...) niet langer meer de wil van allen, er ontstaan tegenstellingen en twistgesprekken en het beste standpunt wordt niet zonder woordenstrijd aangenomen*” (1995: 136).

Schmitt zal deze les een paar eeuwen later herhalen door homogeniteit als inherent kenmerk van democratische samenleving te zien en democratie tegenover een op discussie gebaseerd parlementarisme te stellen. De politieke kracht van de democratie, zo schrijft hij, ligt daarin “dat deze in staat is om datgene wat de homogeniteit bedreigt – het vreemde en het ongelijke – uit de weg te ruimen of in ieder geval van zich af te houden” (1923: 14). De gedachte van een het pluralisme van de samenleving reflecterende diversiteit van politieke partijen past opnieuw niet in dit plaatje.

Kan de holistische traditie verklaren waarom deliberatief democraten zich terughoudend tegenover politieke partijen opstellen? Als we terugkijken naar het belang dat deliberatief democraten hechten aan de transformerende werking van publieke deliberatie, moeten we deze vraag met ‘nee’ beantwoorden. Zij keren zich immers af van de gedachte dat er een transparant en ondubbelzinnig belang bestaat dat niet alleen aan het politieke proces vooraf gaat, maar er ook in alle onmiddellijkheid aanwezig moet zijn. Wat het algemeen belang is, wordt door hen op politiek constructivistische wijze opgevat. Mensen verschillen namelijk van mening over de vraag wat het algemeen belang is en beschikken niet van nature over een reeds gevormde wil of een coherente en volledige set van preferenties. Hieruit volgt dat we op politiek niveau pas kunnen weten wat in het belang van eenieder is wanneer alle particuliere belangen en stemmen ook feitelijk ingang kunnen vinden in het politieke proces. De sterke publieke sfeer moet dus gevoelig zijn voor de verschillende perspectieven die binnen de pluralistische samenleving bestaan.

Er is echter ook nog een tweede reden waarom de holistische traditie in deze context geen verklarende waarde heeft. Deze hangt samen met de opvatting van volkssoevereiniteit die we in het deliberatieve model vinden. Zo moeten we volgens Habermas de traditionele subjectfilosofische opvatting van het volk als drager van soevereiniteit vervangen door de idee van ‘volkssoevereiniteit als procedure’. Soevereiniteit wordt niet

belichaamd in een duidelijk aanwijsbare entiteit – zoals natie, ras, religie of Schmitts homogene identiteit van het volk met zichzelf – maar trekt zich terug in de vele discursive praktijken en procedures die een moderne democratie kenmerken. Volkssoevereiniteit wordt anoniem en subjectloos. (1994: 171) De conclusie die hieruit voortvloeit, zal duidelijk zijn. De identiteit en eenheid die ‘wij, het volk’ onszelf toemeten en de sociale grenzen die wij rond onze gemeenschap trekken, zijn het resultaat van een politieke constructie. Ze komen doorheen de stroom van menings- en wilsvorming tot stand.

Ondanks het feit dat Habermas dit verband met betrekking tot politieke partijen zelf niet direct legt, kunnen we de tweede reden natuurlijk perfect terugkoppelen naar de eerste reden. Voor deze brug kunnen we gebruik maken van een inzicht van Kelsen. In *Vom Wesen und Wert der Demokratie* schrijft hij namelijk het volgende: “Juist omdat de democratie als partijstaat de gemeenschapswil enkel als resultaat van de partijwil kan laten ontstaan, kan de democratie afstand doen van de fictie van een organische en boven de partijen staande algemene wil.” (1929: 23) Voor deliberatief democraten impliceert dit dat de deliberatie, onderhandelingen en strijd tussen partijen niet alleen een belangrijke rol speelt bij het tot stand komen van een algemene wil, maar dat hiermee ook een barrière wordt opgeworpen tegen de fictie van de pre-politieke wil van het organische politieke lichaam.

Maar wat dan met de tweede traditie van ‘antipartyism’ (door Rosenblum omschreven als de traditie van de ‘fatale verdeeldheid’)? Vinden we hier meer houvast? In tegenstelling tot de eerste traditie keert men zich binnen deze traditie niet tegen politieke partijen omdat hun partijdigheid een gevaar vormt voor de noodzakelijke eenheid van het politieke lichaam. Men kan immers niet ontkennen dat er sociale verschillen bestaan en dat deze ook een plaats moeten hebben in het politieke bestel. Waar voorstanders van deze traditie zich echter wel tegen keren, is de gedachte dat politieke conflicten georganiseerd moeten worden op basis van een strijd tussen partijen. Politieke partijen buiten de sociale verdeeldheid van de samenleving uit en dreigen deze op te blazen. Niet pluraliteit is dan het eigenlijke probleem maar de fatale tweespalt waartoe partijen kunnen leiden. (Rosenblum, 2008: 60ev.)

Op het eerste gezicht lijkt deze traditie meer verklarende kracht te hebben dan de eerste. Deliberatief democraten staan immers bekend als consensusdenkers – als theoretici die ervan overtuigd zijn dat publieke deliberatie tot overeenstemming en eensgezindheid leidt. Vooral Mouffe kan het niet laten om herhaaldelijk te benadrukken dat deliberatief democraten niet bereid zijn de politieke consequentie te trekken die uit het feit van waardepluralisme volgt: politiek draait onvermijdelijk rond conflict en het trekken van grenzen tussen ‘wij’ en ‘zij’. (2000: 93) Democratische politiek kan deze oppositie niet vermijden, maar wel zodanig vormgeven dat agonisme niet omslaat in antagonisme. (Mouffe, 2005: 14)

Als deze kritiek klopt, kan dit verklaren waarom deliberatief democraten relatief weinig over het belang van partijen zeggen. Politieke partijen weerspiegelen immers niet alleen de verdeeldheid van de samenleving, maar creëren ook zelf breuklijnen. Hierdoor staan ze het streven naar consensus in de weg. Hoe interessant deze kritiek ook is en hoe relevant het is om een gedegen analyse te maken van de relatie tussen beide modellen, toch willen we de kritiek *in deze vorm* naast ons neerleggen.⁸ Dit heeft niet alleen te maken met het feit dat ‘consensus’ (of het streven daarna) binnen het deliberatieve mo-

del eerder een regulatief idee is dan het onvermijdelijk en noodzakelijke einddoel van deliberatie. Een belangrijke reden is ook dat daar waar deliberatief democraten wel over het belang van partijen spreken, zij dit doen tegen de achtergrond van de sociale functie van partijcompetitie.⁹ Een partijensysteem is dan nodig om conflicten vorm te geven, te structuren en om deliberatie mogelijk te maken. Het systeem creëert een toneel waarop conflicten op een vruchtbare wijze kunnen worden ‘uitgevochten’ en macht wordt ‘generationaliseerd’. (Rosenblum, 2008: 362) Het gevaar van een ‘verdeelde samenleving’ lijkt dan geen directe verklarende waarde te hebben.

Maar wat verklaart de terughoudendheid van deliberatief democraten dan wel? In een iets andere vorm lijkt de voorgaande kritiek wel hout te snijden. Het gevaar van een ‘verdeelde samenleving’ staat dan niet voorop, maar wel de spanning tussen het normatieve perspectief van de publieke rede en de particuliere houding van partijdigheid en partijgeest. Waar publieke deliberatie een zoektocht is naar redenen die voor alle burgers in principe acceptabel zijn, verdedigen partijen “*in het dagelijkse politieke spel hun waarheid (...) en proberen die waarheid of dat beeld in wetten uit te drukken.*” (Goossens, 2003: 67) Partijgangers weten weliswaar dat velen hun visie op de rechtvaardige samenleving niet delen, maar willen de verkiezingen desondanks toch winnen. (Muirhead 2010)

Een tweede verklaring hangt hiermee samen en draait rond de ideeën van aggregatie en macht. Kenmerkend voor deliberatief democraten is dat zij zich systematisch afzetten tegen het aggregatieve model van democratie zoals we dat in Schumpeters *Capitalism, Socialism, and Democracy* (1947) en Downs *An Economic Theory of Democracy* (1957) vinden. Het klassieke normatieve model wordt door beide auteurs vervangen door een *descriptief model*. Binnen dit model gaat men niet uit van een algemene wil die door politici vertaald moet worden naar wetgeving, maar men vertrekt vanuit het standpunt van de politicus zelf die op basis van onderlinge concurrentie en competitie aansluiting zoekt bij de voorkeuren en overtuigingen van de burger. De rollen worden hierdoor omgedraaid. Niet de burger staat centraal maar de politicus. De burger is slechts een consument. Politiek wordt dan in analogie met de economie tot een strijd tussen politieke partijen over macht en ambten.

Door het deliberatieve model echter consequent te plaatsen tegenover het aggregatieve model – door deliberatie en transformatie tegenover aggregatie te zetten en de metafoor van het ‘forum’ tegenover dat van de ‘markt’ (Elster, 1997) – verliezen deliberatief democraten niet alleen uit het oog dat politiek niet zonder een aggregatie van belangen kan, maar kunnen ook die organen buiten ons blikveld geschoven worden die hierbij een rol spelen. (Johnson, 2006: 48) Een deliberatief democratische analyse van politieke partijen kan zich in die zin niet enkel richten op het belang van deliberatie, maar moet ook het moment van macht meenemen – zowel macht die te maken heeft met het winnen van verkiezingen als macht die voortkomt uit het organiseren en mobiliseren van burgers.

⁸ Of deze kritiek hout snijdt hangt natuurlijk ook af van de specifieke deliberatief democraat die we voor ogen hebben. Binnen het model bestaan immers redelijk wat verschillen. Vormt het model een procedurele of een substantieve theorie? Vormt consensus het einddoel van de theorie, vormt het een regulatief idee of accepteert met vooral het feit van pluralisme? (Vgl. Gutmann en Thompson, 2004: 21ev.)

⁹ Zie Christiano (1996) en Johnson (2006). We komen hier later nog op terug.

Een laatste verklaring ligt in het feit dat deliberatief democraten zich verrassend weinig bezig houden met het belang van representatie. We doelen dan niet op vertegenwoordiging in de klassieke betekenis van het woord – namelijk het representeren van belangen – maar op de zelfrepresentatie van de samenleving. Iedere maatschappij heeft immers een “*voorgestelde werkelijkheid van zichzelf*” en een bepaalde voorstelling van de macht. (Loose, 1997: 60) Kenmerkend voor de democratie is nu dat de eenheid en identiteit van de samenleving inzet is van politieke discussie en doorheen politieke en maatschappelijke bemiddeling tot stand komt. (Weymans, 2004) Politieke partijen vervullen hierbij een belangrijke rol.¹⁰ Zo bieden zij onder andere een bepaalde voorstelling van de politieke werkelijkheid. Deze functie verdwijnt echter wanneer deze idee van representatie geen aandacht krijgt, zoals bij de meeste deliberatief democraten het geval is.

3. Volstaan de traditionele argumenten?

Op basis van de voorgaande bespreking van de twee tradities van ‘antipartyism’ weten we nu wel waarom deliberatief democraten weinig over politieke partijen schrijven en welke richting we moeten zoeken, maar nog niet welk specifiek belang deliberatief democraten aan politieke partijen moeten en kunnen hechten. Opnieuw biedt Rosenblums analyse van partijen en partijgeest een uiterst nuttig aanknopingspunt voor de verdere beantwoording van onze vraag. Rosenblum bespreekt namelijk niet alleen de traditionele weerstand tegen partijen. In haar boek laat ze ook zien dat de traditie van het politieke denken drie positieve momenten van waardering kent.

Voor het eerste moment van waardering gaat Rosenblum te raden bij het werk van Burke. In zijn *Thoughts on the Cause of the Present Discontents* (1770) formuleert Burke immers een interessante kijk op het bestaan en functioneren van politieke partijen. Partijen behoren niet alleen onvermijdelijk tot onze politieke realiteit, maar ze vervullen ook een zeer wenselijke functie. Het systeem van partijcompetitie zorgt namelijk voor een regulering van rivaliteit en een institutionalisering van een gezonde dosis wantrouwen. Omdat georganiseerde partijen de regering en elkaar nauwgezet in het oog houden en op elkaars misstappen wijzen, gaat van het systeem als geheel een *preventieve* en zelfdisciplinerende werking uit. Zo worden partijen die niet accepteren dat ze slechts een ‘deel’ van het politieke geheel zijn, op hun plaats gezet. Het resultaat van deze vorm van *checks and balances* is dat politieke conflicten worden beteugeld en machtsmisbruik aan banden wordt gelegd. (Rosenblum, 2008: 125)

Voor de uitwerking van het tweede moment van waardering doet Rosenblum een beroep op het werk van Hegel. Waar Hegels versie van corporatistische representatie volgens haar op wijst is dat het systeem van partijcompetitie conflicten niet alleen beheersbaar maakt, maar dat hiermee ook het bestuur van de samenleving wordt georganiseerd. (Rosenblum, 2008: 126) Politieke partijen nemen immers deel aan het bewind van het land of zijn daar in ieder geval toe bereid. Zo rekruteren en selecteren partijen politiek personeel. Door juist op deze *constructieve* werking van partijen te wijzen, gaat het tweede moment van waardering dus veel verder dan louter een niet-gewelddadige institutiona-

¹⁰ Zie de bijdragen van Loose, Weymans en Geenens in dit themanummer.

lisering van conflict. Partijen zijn verantwoordelijk het bestuur van het land. (Rosenblum, 2008: 128)¹¹

Wat aan deze twee momenten van waardering opvalt, is dat ze weliswaar op de positieve effecten van partijcompetitie wijzen, maar dat deze gevolgen niet noodzakelijk in ethische of morele termen gezien hoeven te worden. Hegels partijen zijn verantwoordelijk voor het bestuur, maar zijn daarover geen verantwoording schuldig. Op vergelijkbare wijze is het voor Burkes idee van ‘gereguleerde rivaliteit’ niet noodzakelijk dat partijcompetitie er ook een is tussen partijen met nobele doeleinden – denk aan De Tocqueville’s onderscheid tussen ‘les grands partis politiques’ en ‘Les petits partis’.¹² (Rosenblum, 2008: 134) Bij het derde moment van waardering vinden we meer aandacht voor de ‘aard’ van partijen en voor de morele functie die zij kunnen vervullen.

Om de zaak niet onnodig te compliceren, behandelen we slechts één van de twee versies van het derde moment van waardering die Rosenblum onderscheidt – degene die teruggaat op het werk van Mill.¹³ Zoals uit het citaat blijkt waarmee we dit artikel zijn begonnen, wijst Mill op de sociale functie van agonisme. Partijcompetitie hangt voor hem inherent samen met de gezondheid van de politieke orde. Politieke partijen staan immers in een dialectische relatie tot elkaar. Ze corrigeren elkaars opvattingen, vullen elkaar aan, houden elkaar binnen de grenzen van de rede en zorgen voor politieke beslissingen die in lijn liggen van het algemeen belang. (Rosenblum, 2008: 143-145)

Hoe deze vorm van conflict of agonisme¹⁴ werkt, kunnen we eenvoudig verduidelijken door naar de eerste twee hoofdstukken van *On Liberty* (1859) te kijken. Ook al gaat het hier om het denken en spreken van burgers en niet om de competitie tussen partijen, toch staat in beide gevallen hetzelfde proces en hetzelfde vooruitgangsgeloof centraal. Vrije meningsuiting is volgens Mill immers essentieel voor waarheidsvinding en daarmee voor het bevorderen van de “duurzame belangen van de mens als progressief wezen”. (Mill, 1996: 45) Alleen wanneer mensen hun geest openstellen voor kritiek en bereid zijn “de eigen mening te corrigeren en aan te vullen door deze met die van anderen te vergelijken” (Mill, 1996: 57) kunnen we morele vooruitgang – als een van de duurzame belangen van de mens – bereiken. Wanneer we deze conclusie terugvertalen naar het domein van de politieke partijen, kunnen we zeggen dat het hier om de epistemische functie van het systeem van partijcompetitie gaat.

Op dit punt aangekomen is de vraag niet alleen of deliberatief democraten achter deze drie momenten van waardering kunnen staan, maar ook of we hiermee een bevredigend antwoord op onze oorspronkelijke vraagstelling gevonden hebben. Het is immers perfect mogelijk dat deliberatief democraten kunnen instemmen met de preventieve werking van partijcompetitie, maar dat dit voor hen niet de primaire reden is waarom een moderne democratie niet zonder partijen kan. Vergelijk dit met de houding van de com-

¹¹ Voor een verdere uitwerking van Hegels positie, zie Cobben (1994).

¹² ‘Les petits partis’ hebben een corrumperend effect op de samenleving. Het zijn partijen zonder bredere of nobele politieke doeleinden – partijen waarbij het eigenbelang iedere handeling bepaalt. ‘Les grands partis’, daarentegen, hebben een ontregelend effect op de samenleving en kunnen deze zelfs openrijten. Het zijn partijen die eerder toegewijd zijn aan principes dan aan de gevolgen. (De Tocqueville 2004: 199)

¹³ De andere versie is die van Hume. Voor een korte uitleg van deze tweede positie, zie de bijdrage van De Dijn in dit nummer.

¹⁴ De idee van agonisme kan op verschillende manieren gebruikt worden. Mouffe maakt een onderscheid tussen de opvatting van het politieke als sfeer van ‘deliberatie en vrijheid’ en die van ‘conflict en antagonisme’. (2005: 131) Wellicht is het beter om over een continuüm tussen twee uitersten te praten. De deliberatieve democratie zal hierbij een tussenpositie innemen.

munitarist tegenover de vrijheid van het individu. Communitaristen kunnen de waarde hiervan bevestigen, maar dat betekent niet dat we hiermee ook tot de kernwaarde van de communitaristische theorie zijn doorgedrongen.

Kunnen deliberatief democraten het eerste moment van waardering omarmen? Als het aan Rosenblum ligt, is het antwoord ‘nee’. De reden voor haar ontkennende antwoord gaat terug op hetgeen we ook al in de vorige paragraaf aanstipten. Deliberatief democraten erkennen de positieve waarde van conflict niet, maar proberen deze te temmen en om te vormen naar een vorm van consensus. Conflict wordt omgetoverd tot een gebrek aan overeenstemming. (2008: 125-126) Rosenblum heeft in deze echter maar ten dele gelijk. Deliberatief democraten zullen de preventieve werking van partijcompetitie niet ontkennen, maar ze zullen zich wel verzetten tegen een theorie waarbij politiek wantrouwen centraal komt te staan en als voornaamste waarde van een democratische samenleving wordt geponeerd. Democratische instellingen zijn niet enkel in het leven geroepen om de burger tegen machtsmisbruik te beschermen of politieke conflicten beheersbaar te houden. Het gaat vooral om het creëren van een politieke en maatschappelijke sfeer waarin burgers in staat zijn om met elkaar in debat te gaan over de juiste ordening van samenleving. (Rummens, 2002: 165)

Iets soortgelijks gaat ook op ten aanzien van het tweede waarderingmoment. Deliberatief democraten zullen niet ontkennen dat partijen een verantwoordelijkheid dragen voor het bestuur van het land. Een kenmerkend verschil tussen sociale bewegingen en politieke partijen is immers dat partijen ‘strijden’ voor de invulling van regeringsambten en deelname aan de regering. Partijen die de verkiezingen niet willen winnen, zullen weinig invloedrijk zijn. Partijen maken volgens deliberatief democraten echter tegelijkertijd deel uit van het proces van menings- en wilsvorming en bieden in die zin ook een platform voor publieke deliberatie. (Fishkin, 2009) Wie ten koste van alles wil winnen en zijn oriëntatie op de publieke zaak verliest, stelt de politiek van macht boven die van de publieke rede. (Muirhead, 2011) Deliberatief democraten kunnen de construerende functie van partijcompetitie dus wel degelijk omarmen, maar enkel binnen een politieke orde waarbij publieke deliberatie een funderende waarde is.

Het laatste moment van waardering – de sociale functie van agonisme – lijkt veel meer in lijn te liggen van de functie die deliberatief democraten aan partijen kunnen toekennen. Waar deliberatief democraten wel direct of indirect iets over politieke partijen schrijven¹⁵, komt namelijk niet alleen de epistemische, maar ook de transformerende en construerende functie van een systeem van partijcompetitie naar voren. De eerste functie zal geen verrassing zijn. Deliberatie – zowel op individueel als op collectief vlak – kunnen we volgens deliberatief democraten als een procedure beschouwen om beter geïnformeerd te raken en tot beter beslissingen te komen. (Manin, 1987: 349) De deliberatie tussen partijen vormt hier geen uitzondering op. Politieke partijen representeren immers niet alleen de grote verscheidenheid aan belangen en meningen die in de maatschappij leven, maar confronteren deze met elkaar, toetsen ze en projecteren ze op gefilterde wijze in het politieke bestel.¹⁶ Hoe de andere twee functies werken en welke taken de partijen hierbij hebben, werken we hierna uit.

¹⁵ Vooral Christiano (1996), Johnson (2006) en Muirhead (2006) zijn in dit kader van belang. Daarnaast wordt de rol van partijen ook aangestipt in Cohen (1997), Manin (1987) en Goodin (2009)

¹⁶ Vgl. Elzinga (1982: 17)

4. De functie van partijcompetitie en de taken van partijen

Dat partijcompetitie ook een transformerende en construerende functie heeft, wordt duidelijk wanneer we een kleine omweg maken via de ideeën van deliberatie en politieke participatie. Een belangrijke pijler van het deliberatieve model is – zoals we in de eerste paragraaf zagen – de vrijheid van burgers om actief of passief deel te nemen aan politieke besluitvorming en kritische stelling in te nemen ten aanzien van wetten en beleid waaraan ze onderworpen zijn. Binnen deze constructie zijn deliberatie en politieke participatie duidelijk gekoppeld. Waar Christiano terecht op wijst, is dat partijen in deze een belangrijke verantwoordelijkheid hebben. “*De sociale discussie die nodig is voor volwaardige politieke participatie*”, schrijft Christiano, “*moet onderhouden worden door een systeem van aan deliberatie toegewijde belangengroepen en politieke partijen.*” (1996: 265)

Dat partijen een verantwoordelijkheid hebben ten opzichte van de participatie van burgers is natuurlijk geen verrassende stelling. De leden van een moderne democratische samenleving kunnen immers pas reële invloed op het besluitvormingsproces uitoefenen wanneer ze zich in politieke groepen organiseren die zich tussen hen en de staat plaatsen. (Kelsen, 1929: 20) De overgang van de kaderpartij naar de massapartij heeft dit duidelijk laten zien. De these van Christiano gaat echter verder dan de claim dat partijen een voertuig voor participatie zijn. Politieke partijen zijn verantwoordelijk voor het systeem van deliberatie dat vereist is voor politieke participatie. Habermas spreekt over de functie van ‘katalysator’ die partijen hebben in de overgang van publieke opinie naar communicatieve en tenslotte administratieve macht. (Habermas, 1994: 524, 534)

De keuze voor deze metafoor in de context van het proces van politieke menings- en wilsvorming is erg interessant. Een katalysator is immers niet alleen dat ‘wat een proces of verloop bevordert’ maar ook een apparaat ‘dat de uitlaatgassen zuivert’. Twee rollen voor partijen lijken hierin vervat te zitten: een *motiverende* (1) en een *filterende* (2) taak. Zo kunnen partijen het proces stimuleren door maatschappelijke problemen aan te kaarten, door debatten onder burgers te organiseren, meningen om te zetten in argumenten, door een visie op de rechtvaardige samenlevingen te geven, burgers te mobiliseren, hun belangen te koppelen etc. Daarnaast moeten politieke partijen er echter ook voor zorgen dat het proces van wilsvorming op algemene zaken blijft gericht. Het is immers onwenselijk wanneer het politieke debat van de ene particuliere en tijdsgebonden kwestie naar de andere hopt. Daarom spreekt Habermas niet alleen over een tweesporenmodel van democratie, maar ook van een sluizenmodel. De democratische rechtsstaat bevat bepaalde sluizen die ervoor zorgen dat macht rationeler en legitiemer wordt.¹⁷ Omdat het systeem van partijcompetitie (deliberatie) één van deze sluizen is, zien we hier in gematigde vorm de *transformerende* functie van het systeem naar voren komen. Door deze functie zal de input van het proces van politieke menings- en wilsvorming niet op identieke wijze aan het andere einde verschijnen.

De transformerende functie verwijst hierbij primair naar de confrontatie en deliberatie tussen partijen. We kunnen dit de ‘passief’ filterende werking van het publieke debat noemen. Door deliberatie verliezen overtuigingen eventueel hun scherpe kantjes, wor-

¹⁷ “[D]eliberative arenas which are organized exclusively on local, sectional or issue-specific lines are unlikely to produce the open-ended deliberation required to institutionalize a deliberative procedure”. (Cohen 1997: 85)

den bijgesteld of geherformuleerd. Partijen hebben daarnaast echter ook een ‘actief’ filterende werking omdat ze bepaalde problemen of overtuigingen accentueren, burgers proberen te verenigen rond een specifiek beeld van de samenleving etc.

Toch blijven de taken van politieke partijen hier niet toe beperkt. Partijen – en de deliberatie daartussen – zijn ook essentieel voor sociale discussie omdat zij voor een zekere afbakening van het proces van menings- en wilsvorming zorgen.¹⁸ Om te verduidelijken waarom dat zo is, moeten we teruggrijpen op de kritiek van deliberatief democraten op de holistische traditie. Wat zij benadrukken is dat er geen algemene wil bestaat die reeds voorafgaand aan het politieke proces gevormd is. Wat we aantreffen is een grote diversiteit van onvolledige en soms incoherente voorkeuren. Deze pluraliteit is onvermijdelijk maar stelt ons wel voor een moeilijke opgave. Waarover gaan we delibereren? Wat brengen we ter sprake? Welke richting willen we op?

Op het eerste gezicht lijkt dit geen onoverkomelijk probleem te zijn. Maar dit wordt het wel wanneer we ons realiseren dat het in politieke processen niet zo maar om publiek spreken gaat, maar om de vorming van een collectieve wil die moet uitmonden in wetgeving. In een hoog ontwikkelde samenleving zoals die van ons is het echter bijna onmogelijk om over alle denkbare oplossingen te praten voor alle mogelijke problemen waarmee burgers worstelen. Effectieve collectieve deliberatie veronderstelt daarom beheersbaarheid en inperking. Partijen moeten ervoor zorgen dat het proces van wilsvorming gefocust blijft. Vandaar dat Manin stelt dat burgers pas werkelijk politieke invloed hebben wanneer partijen de contouren van de collectieve deliberatie aangeven. (1987: 357)¹⁹

Politieke partijen filteren het proces van wilsvorming dus, kaderen deze in en grenzen het af. Met deze macht gaan vanzelfsprekend een aantal gevaren gepaard. Zo wijst Manin op het probleem dat ontstaat wanneer politieke partijen een afbakening bieden die geen voeling meer heeft met datgene wat onder de bevolking leeft. Een verzelfstandigde macht van de politieke partijen brengt de politieke participatie van de burger in gedrang en vergroot de – weliswaar noodzakelijke – kloof tussen samenleving en politiek. Vandaar dat het zo belangrijk is dat burgers een grote invloed hebben op de deliberatieve agenda. (Christiano, 1996: 278; Habermas, 1994: 534).²⁰

Het voorgaande illustreert duidelijk de *construerende* werking van het systeem van partijcompetitie. Politieke partijen geven het veld van sociale discussie vorm waarbinnen de algemene wil wordt geconstrueerd. Toch stopt het verhaal hier niet. Habermas’ eis dat partijen aan het proces van politieke menings- en wilsvorming deelnemen vanuit het perspectief van de burgers zelf (1994: 458), suggereert dat er nog een belangrijke taak voor partijen is. Laten we naar de metafoor van de katalysator terugkeren om deze taak uit te werken. Zoals we zagen, kan katalysator verwijzen naar datgene wat een proces bevordert of naar het apparaat dat uitlaatgassen zuivert. Binnen de scheikunde heeft het begrip echter ook nog een andere betekenis, namelijk de ‘stof die een chemisch proces bespoedigt of vertraagt zonder zelf te veranderen’. Interessant genoeg, zal Habermas

¹⁸ We volgen hier Manin (1987: 356-357).

¹⁹ Vgl. “Political parties may simplify this task enormously, offering to the electorate a menu of ideological stands that try to harmonize conflicting interests that can be defensible from an impartial point of view.” (Nino 1996: 133) Zie ook Rosenblum (2008: 160).

²⁰ Er is nog een tweede gevaar waarover Manin en Habermas niet spreken. Politieke partijen kunnen hun rol in het deliberatieproces alleen vervullen wanneer ook het pluralisme van partijen zelf beperkt is. Een versplintering van het politieke landschap verkleint niet alleen de binding van de burger met de politiek, maar ook de beheersbaarheid van collectieve deliberatie. Vgl. ook Goodin (2009: 219).

deze betekenis niet voor ogen hebben gehad toen hij de partij als katalysator typeerde. Binnen het model van de deliberatieve democratie hebben partijen immers een publieke boodschap, dragen ze een publieke verantwoordelijkheid en hebben ze een publieke voorbeeldfunctie.

Zoals burgers in publieke deliberatie zichzelf binden aan het ideaal van de publieke rede – in essentie dus nagaan welke waarden en normen in het belang van allen zijn – zo zijn partijen gebonden aan een soortgelijke moreel gezichtspunt. Het systeem van partijcompetitie kan zijn epistemische, transformerende en construerende enkel optimaal vervullen wanneer partijen een zekere *normatieve oriëntatie* (3) op het politieke spel hebben. Partijen moeten bereid zijn aan publieke deliberatie deel te nemen en hun standpunten op open wijze aan andere voor te leggen en te toetsen. Deze standpunten moeten daarnaast een algemene oriëntatie hebben.

Partijen proberen burgers weliswaar te organiseren en aan zich te binden via ‘hun waarheid’ op het ‘dagelijkse politiek spel’ – ze aggregeren individuele belangen – maar deze waarheid draagt wel een visie uit op de rechtvaardige samenleving. En het interessante hieraan is dat deze visie geen simpele weerspiegeling is van een rechtvaardigheidsopvatting die reeds voorafgaand aan het politieke proces gevormd is, maar dat politieke partijen zelf bij kunnen dragen aan de vorming en heroriëntatie van dergelijke concepties. (Rosenblum, 2008: 366) Deze gerichtheid op de rechtvaardige samenleving veronderstelt natuurlijk wel dat de partijen gezamenlijk ook de diversiteit van de in de samenleving aanwezige belangen en overtuigingen weerspiegelen. (Christiano 1996: 245) In die zin dragen de ‘delen’ van de politieke orde een verantwoordelijk voor het ‘geheel’.²¹ Hierin ligt, ten slotte, ook besloten dat politieke partijen een *voorbeeldfunctie* (4) hebben en een verantwoordelijkheid dragen voor de *politieke vorming* (5) van de burger. (Habermas, 1996: 534) Partijen houden de burger enerzijds een spiegel voor. Doordat zij bereid zijn om hun visie op de rechtvaardige samenleving op basis van goede redenen te verdedigen, moedigen ze ons ook aan om een moreel gezichtspunt in te nemen. (Christiano, 1996: 260) Dit veronderstelt anderzijds echter wel dat politieke partijen er mede voor zorgen dat mensen ook werkelijk over de juiste kwalificaties van burgerschap beschikken. Een belangrijke cognitieve voorwaarde om betekenisvol te kunnen participeren in een democratische samenleving, is immers de mogelijkheid om met anderen het debat aan te gaan over de grondslagen van de samenleving. (Christiano, 1996: 243-244)

Met deze laatste drie taken van politieke partijen keren we terug naar de *transformerende* functie van het systeem van partijcompetitie. Door deel te nemen aan het publieke debat zal de houding van politieke partijen niet ongewijzigd blijven. Partijen toetsen hun standpunten aan die van anderen, proberen de deelbelangen van burgers te combineren tot een visie van de rechtvaardige samenleving, breiden deze uit om nieuwe maatschappelijke problemen op te lossen, worden beloofd of afgerekend door de kiezers etc.

²¹ Vgl. Urbinati (2006: 134).

5. Enkele concluderende opmerkingen

Met deze constellatie van de verschillende taken van politieke partijen en de functies van het systeem van partijcompetitie hebben we in grote lijnen een reconstructie gegeven van wat de deliberatieve positie ten aanzien van partijen is. De algemene reikwijdte van deze analyse is – zoals we in de inleiding al aangaven – echter beperkt. Dit heeft vooral te maken met het kader waarbinnen we de normatieve vraag naar een mogelijke rechtvaardiging van politieke partijen stelden. Het ging ons primair om de vraag of deliberatief democraten het belang van partijen moeten erkennen voor hun streven naar een legitiem wetgevingsproces. Voor een grondige analyse van de wenselijkheid van partijen in het algemeen volstaat deze analyse niet.

Naast de specifieke oriëntatie op het deliberatieve model is er echter ook nog een tweede reden voor het beperkte karakter van onze analyse. Dit heeft te maken met de relatie tussen normatieve en empirische politieke theorie. Tussen beide velden bestaat nog steeds een grote kloof. Normatief politiek filosofen zijn zich nog altijd te weinig bewust van de relevantie van de politicologie voor hun eigen vakgebied. (Shapiro, 2002: 597) De voorgaande analyse heeft aan deze oproep enkel gedeeltelijk gehoor gegeven. Er is slechts zijdelings beroep gedaan op bestaande partijtheorieën, terwijl vergelijkend onderzoek naar het functioneren van politieke partijen niet aan bod is gekomen.

Maar ook ten aanzien van het deliberatieve model zijn bepaalde problemen onderbelicht gebleven. Als afsluiting van dit artikel willen we er drie noemen. Op de eerste plaats is dit de relatie tussen de aggregatieve en deliberatieve functie van politieke partijen. Ook al hebben we de kwestie van macht zijdelings behandeld, toch zijn hier nog een paar probleempunten die verder uitgewerkt moeten worden. Een van deze heeft te maken met de randvoorwaarden waarbinnen de competitie tussen partijen moet plaatsvinden. Voorwaarde voor het optimaal vervullen van de drie functies van het systeem van partijcompetitie is niet alleen dat partijen bepaalde taken op zich nemen, maar ook dat zij een minimale overeenstemming hebben over de grenzen waarbinnen het conflict zich afspeelt. Om van de sociale functie van agonisme te spreken, kan de ‘strijd’ tussen partijen niet verzanden in een vorm van antagonisme.

Hiermee ontstaat een interessante politieke constellatie. Enerzijds construeert het systeem van partijcompetitie de taal waarin en het toneel waarop conflicten over de juiste ordening van de samenleving uitgevochten kunnen worden. (Rosenblum, 2008: 362) Anderzijds vormen de krijtlijnen waarbinnen de strijd vorm krijgt ook zelf inzet van het conflict. Hoever het deliberatieve model hiermee opschuift naar het agonistische model, laten we hier in het midden.

Een tweede probleem dat verder uitgewerkt moet worden, is dat van globalisering. Een deliberatieve theorie van politieke partijen moet niet alleen oog hebben voor het functioneren en de mogelijkheden van partijen op nationaal vlak, maar ook voor de afweging van nationale en internationale belangen. Binnen een globaliserende context betekent het hebben van een visie op de rechtvaardige ordening van onze samenleving immers ook dat daar een visie aan ten grondslag ligt op de rechtvaardige wereldmaatschappij. Wat we bij de afgelopen verkiezingen in Nederland echter hebben gezien, is dat die laatste eis zwaar verwaarloosd is.

Het laatste probleem heeft te maken met de belangrijke rol die partijen spelen bij het construeren van de eenheid en identiteit van de samenleving. Partijen vertegenwoordi-

gen immers niet alleen de belangen en meningen van burgers, maar ook een bepaalde visie op wie wij als politieke gemeenschap zijn.

Literatuur

- ANKERSMIT F. (1997), *Macht door Representatie. Exploraties III: Politieke filosofie*, Kok Agora/ Pelckmans, Kampen/Kapellen.
- BENHABIB S. (ed.) (1996), *Democracy and Difference. Contesting the Boundaries of the Political*, Princeton University Press, Princeton.
- BERNS E., COBBEN P. & VAN ERP H. (1994), *Partijdige politiek: Filosofische opstellen over de rol van politieke partijen in de hedendaagse samenleving*, Tilburg University Press, Tilburg.
- BIEZEN I. (2010), *De maakbare partijdemocratie? Over de (grond)wettelijke regulering van politieke partijen*, Universiteit Leiden, Leiden.
- CHRISTIANO T. (1996), *The Rule of the Many: Fundamental Issues in Democratic Theory*, Westview Press, Boulder.
- COBBEN P. (1994), 'Hoe redelijk kan partijpolitieke politiek zijn?' in BERNIS E., COBBEN P. & VAN ERP H. (1994), *Partijdige politiek: Filosofische opstellen over de rol van politieke partijen in de hedendaagse samenleving*, Tilburg University Press, Tilburg, 33-43.
- COHEN J. (1997), 'Deliberation and Democratic Legitimacy' in BOHMAN J. & REHG W. (eds.) (1997), *Deliberative Democracy: Essays on Reason and Politics*, MIT Press, Cambridge (Mass.), 67-91.
- DE TOCQUEVILLE A. (2004), *Democracy in America*, The Library of America, New York.
- ELSTER J. (1997), 'The Market and the Forum: Three Varieties of Political Theory' in BOHMAN J. & REHG W. (eds.) (1997), *Deliberative Democracy: Essays on Reason and Politics*, MIT Press, Cambridge (Mass.), 3-33.
- ELZINGA D. (1982), *De politieke partij in het constitutionele recht*, Ars Aequi, Nijmegen.
- FISHKIN J. (2009), *Rosenblum's Partisanship: Not very Partisan?*, <http://www.cato-unbound.org/2009/02/12/james-fishkin/rosenblum%E2%80%99s-partisanship-not-very-partisan/>.
- FRASER N. (1992), 'Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy', in CALHOUN C. (ed.) (1992), *Habermas and the Public Sphere*, MIT Press, Cambridge (Mass.), 109-142.

- GEENENS R. & TINNEVELT R. (2007), 'Het deliberatieve model van democratie' in GEENENS R. & TINNEVELT R. (eds.) (2007), *De stem van het volk: Democratie als gesprek*, Lannoo Campus, Leuven, 15-63.
- GOODIN R. (2009), *Innovating Democracy: Democratic Theory & Practice After the Deliberative Turn*, Oxford University Press, Oxford.
- HABERMAS J. (1994), *Faktizität und Geltung: Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaat*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.
- JOHNSON J. (2006), 'Political Parties and Deliberative Democracy' in Katz R. & Crotty W. (eds.) (2006), *Handbook of Party Politics*, Sage, London, 47-50.
- KELSEN H. (1929), *Vom Wesen und Wert der Demokratie*, 2^e druk, Verlag von J.C.B. Mohr, Tübingen.
- LOOSE D. (1997), *Democratie zonder blaumdruk: De politieke filosofie van Claude Lefort*, Damon, Best.
- MANIN B. (1987), 'On Legitimacy and Political Deliberation', *Political Theory*, 15, 3, 338-368.
- MILL J.S. (1977), *The Collected Works of John Stuart Mill, Volume XIX – Essays on Politics and Society Part II*, ed. John M. Robson, University of Toronto Press Toronto.
- MILL J.S. (1996), *Over Vrijheid*, Boom, Amsterdam.
- MOUFFE C. (2000), *The Democratic Paradox*, Verso, London & New York.
- MOUFFE C. (2005), *On the Political*, Verso, London & New York.
- MUIRHEAD R. (2011), 'Why deliberative Democracy needs Parties and Partisans', *Critical review* (nog te verschijnen).
- NINO C. (1996), *The Constitution of Deliberative Democracy*, Yale University Press, Yale.
- ROUSSEAU J.J. (1995), *Het maatschappelijk verdrag*, Boom, Amsterdam.
- ROSENBLUM N. (2008), *On the side of the angels: A Appreciation of Parties and Partisanship*, Princeton University Press, Princeton.
- RUMMENS S. (2002), 'Betwisting en deliberatie. Een kritiek op de republikeinse betwistingsdemocratie' in VAN MECHELEN X. (ed.) (2002), *Afhankelijkheid zonder dominantie*, Acco, Leuven, 145-167.
- SARTORI G. (1976), *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*, Cambridge University Press, Cambridge.
- SHAPIRO I. (2002), 'Problems, Methods, and Theories in the Study of Politics, or what's wrong with Political Science and what to do about it', *Political Theory*, 30, 4, 596-619.

- SCHMITT C. (1923), *Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus*, Duncker & Humblot, Berlin.
- TINNEVELT R. (2010), *De politiek van de openbaarheid en de openbaarheid van de politiek*, *Filosofie*, 20, 5.
- URBINATI N. (2006), *Representative Democracy: Principles and Genealogy*, The University of Chicago Press, Chicago and London.
- WEYMANS W. (2004), 'Pierre Rosanvallon und das Problem der Politischen Repräsentation' in FLÜGEL O., HEIL R. & HETZEL A. (eds.) (2004), *Die Rückkehr des Politischen*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 87-112.